

Investigating the Influence of Information and Communication Technology on the Contemporary Family Structure

Majid Kafi (Corresponding Author, Research Institute of Hawzeh and University, mkafi@rihu.ac.ir)

Seyyede Marziye Shoa Hashemi Khomami, (University of Religions and Denominations, Qom, mhashemi@rihu.ac.ir)

Masoud Monjezi (Tarbiat Modares University, monjezi@modares.ac.ir)

Seyyed Mohsen Fattahi (University of Religions and Denominations, mohsen.fattahi@gmail.com)

ARTICLE INFO

Article History

Received: 2020/8/25

Accepted: 2021/4/26

Key Words:

Information and communication technology,
family structure,
structural relationships,
motional relationships,
technological relationships

ABSTRACT

Assessing the impact of information and communication technology on the family system (structural and emotional relationships) in order to predict the structure of families in the future can be the subject of an applied research. Iranian families in metropolitan areas face structural problems and a lack of emotional relationships due to the use of ICT, as almost all family members, regardless of gender, age and status, are considered users. This study seeks to investigate the effects of information and communication technology on the structural relationships and emotional relationships of the family members according to the social theory of communication. So the research question is how the structure of the family (structural relationships and emotional relationships) will be constructed by the influence of information and communication technologies? According to the social theory of communication, the change in structural and emotional relationships is due to the influence of technological relationships in the family. The difference in the forms of the family in the future is due to the influence of communication technology, due to the difference in the amount and manner of using technology between family members and at different stages of life. The main conclusion and idea of this paper is that the structure of the contemporary family will change in new ways due to the influence of ICT according to the social theory of communication in near future.

بررسی نفوذ فاوا در ساختار خانواده معاصر

مجید کافی (نویسنده مسئول، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ mkafi@rihu.ac.ir)

سیده مرضیه شعاع‌هاشمی خماسی (دانشگاه ادیان و مذاهب قم؛ mhashemi@rihu.ac.ir)

مسعود منجزی (دانشگاه تربیت مدرس؛ monjezi@modares.ac.ir)

سید محسن فتاحی (دانشگاه ادیان و مذاهب؛ mohsen.fattahi@gmail.com)

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۶/۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۲/۶

واژگان کلیدی:

فناوری اطلاعات و ارتباطات،

ساختار خانواده،

روابط ساختاری،

روابط عاطفی،

روابط فناورانه

چکیده

سنجش تأثیر فناوری اطلاعات و ارتباطات بر نظام خانواده (روابط ساختاری و عاطفی) به منظور پیش‌بینی ساختار خانواده‌ها در آینده می‌تواند موضوع یک تحقیق کاربردی باشد. خانواده‌های ایرانی در کلان‌شهرها به دلیل استفاده از فاوا با مشکل روابط ساختاری و کمبود روابط عاطفی مواجه هستند، چرا که تقریباً اکثر اعضای خانواده فارغ از جنس، سن و موقعیت، از کاربران آن محسوب می‌شوند. این تحقیق درصدد است تأثیرات فناوری اطلاعات و ارتباطات را بر روابط ساختاری و روابط عاطفی خانواده طبق نظریه اجتماعی ارتباط بررسی کند. بنابراین مسئله تحقیق عبارت است از اینکه ساختار خانواده (روابط ساختاری و روابط عاطفی) بر اثر نفوذ فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات چگونه ساختاری خواهد بود؟ براساس نظریه اجتماعی ارتباط، تحول در روابط ساختاری و عاطفی به دلیل نفوذ روابط فناورانه در خانواده است. تفاوت شکل‌های خانواده در آینده بر اثر نفوذ فناوری ارتباطات، به دلیل تفاوت در میزان و چگونگی استفاده از فناوری بین اعضای خانواده‌ها و در مراحل مختلف زندگی است. نتیجه و ایده اصلی و اساسی این نوشتار این است که ساختار خانواده معاصر بر اثر نفوذ فاوا طبق نظریه اجتماعی ارتباط در آینده نه چندان دور، به شکل‌های جدیدی متحول می‌شود.

مقدمه

خانواده ایرانی معاصر هر چند هنوز مامن و پناهگاه اعضای خود است، اما مشاهده نشانه‌هایی از فروپاشی خانواده براساس آمارهای کاهش ازدواج، افزایش طلاق، بالا بودن ناسازگاری خانوادگی (چه در خانواده پدری و در خانواده همسری) نگران‌کننده است. نتایج تحقیقات و شواهد زیادی وجود دارد که نشان می‌دهد خانواده‌های ایرانی به خصوص در کلان‌شهرها با مشکل نقص روابط ساختاری و کمبود روابط عاطفی مواجه هستند؛ چرا که یک خانواده به طور طبیعی از روابط ساختاری ساخته می‌شود و عامل استحکام آن روابط عاطفی نابرابر است، این نیز به این دلیل است که اگر همه افراد فقط اهل رابطه عاطفی برابر باشند، خانواده تضعیف می‌شود (اورعی، ۱۳۹۸، ص ۳۹). یکی از عوامل و شاید مهم‌ترین عامل تضعیف روابط ساختاری و کمبود روابط عاطفی، نفوذ فاوا در خانواده‌ها است.

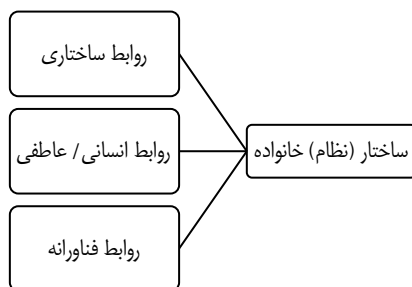
منشأ ایده نفوذ فناوری اطلاعات و ارتباطات (فاوا) در نظام خانواده‌ها، تحول خانواده به دلیل استفاده روزافزون اعضای خانواده‌ها از فاواها است. استفاده از فناوری اطلاعات و ارتباطات فارغ از جایگاه، نوع و ضرورت استفاده از آنها، خواسته یا ناخواسته بر نظام خانواده (روابط ساختاری و روابط عاطفی خانواده) تأثیر گذاشته و شکل‌های جدیدی از خانواده را در پی داشته است. از سوی دیگر انجام تحقیقاتی که صرفاً محدود به تعیین نوع روابط فعلی افراد خانواده است، به طور مسلم نشان‌دهنده نوع روابط جدید افراد خانواده در آینده نخواهد بود. در صورتی که برای مدیریت صحیح روابط ساختاری و عاطفی خانواده و ایجاد بسترهای مناسب برای استفاده صحیح از فاوا نیازمند آینده‌پژوهی شکل‌های جدید خانواده هستیم. بنابراین با توجه به توسعه روزافزون فناوری اطلاعات و ارتباطات و شبکه‌های اجتماعی مجازی و تأثیر آنها بر زندگی خانوادگی، و شکل‌گیری روابط جدید در بین اعضای خانواده‌ها در جامعه ایران، شناخت تأثیر استفاده از فناوری اطلاعات و ارتباطات بر نظام خانواده به منظور پیش‌بینی روابط خانواده‌ها در آینده گامی مهم و کاربردی است.

در این تحقیق، تأثیر فناوری اطلاعات و ارتباطات بر روابط ساختاری و روابط عاطفی (ساختار) خانواده بررسی می‌شود.

بنابراین مسئله تحقیق عبارت است از اینکه ساختار خانواده (روابط ساختاری و روابط عاطفی) بر اثر نفوذ فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات چگونه دست‌خوش تغییر می‌شود.

اما نظریه حساس‌کننده این تحقیق نظریه اجتماعی ارتباط است. براساس نظریه اجتماعی ارتباط که ارتباط را مبنای شناخت جامعه و واقعیت اجتماعی معرفی می‌کند، ساختار خانواده با روابط ساختاری و روابط عاطفی تعریف می‌شود. به عبارت ساده‌تر، تا قبل از خانگی شدن فناوری اطلاعات و ارتباطات، ساختار خانواده در دو بعد روابط ساختاری و روابط عاطفی بررسی و تحلیل می‌شد. اما در دو دهه اخیر با خانگی شدن فاوا، آن نیز به عنوان روابط فناورانه وارد ساختار خانواده شده است. نفوذ روابط فناورانه در ساختار خانواده تأثیراتی نیز بر روابط ساختاری و روابط عاطفی خانواده داشته است. اما اینکه این تأثیر برای ساختار خانواده سودمند یا مضر بوده است، پرسشی است که پژوهشی مستقل می‌طلبد. در این جستار بر آنیم تا براساس «نظریه اجتماعی ارتباط» ساختار خانواده را با روابط ساختاری، روابط عاطفی و روابط فناورانه بازتعریف کنیم.

روابط ساختاری خانواده به پیوند موقعیت‌ها و نقش‌های اعضای خانواده اشاره دارد، در حالی که روابط عاطفی خانواده به میزان رضایت از زناشویی، اوقات فراغت، امنیت و اعتماد خانواده بستگی دارد، اما روابط فناورانه خانواده چگونگی نفوذ فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات را در خانواده توضیح می‌دهد.

شکل ۱. ساختار خانواده

فرض بر این است که گسترش فناوری اطلاعات و ارتباطات (فاوا) و نفوذ وسایل ارتباطات چند رسانه‌ای، بر روابط افراد در

مسلم متفاوت از نظریه‌های روان‌شناسی اجتماعی همچون نظریه کنش متقابل نمادین است. در نظریه کنش متقابل نمادین محقق بر «معنا» و «درک» مجری نقش و انتظارات دیگران از اجرای نقش‌های خانوادگی (همسر، والدین، فرزند) به‌عنوان عامل اصلی تعیین‌کننده رضایت زناشویی و خانوادگی متمرکز می‌شود، در حالی که در نظریه اجتماعی ارتباط تمرکز بر رفتار، معنا و هدف یا آرمان اجرای نقش‌ها و انتظارات دیگران از آنها است.

نظریه اجتماعی ارتباط در تحلیل روابط فناورانه خانواده به این تحقیق از طریق پیش‌فرض‌های نظام خانواده کمک خواهد کرد. پیش‌فرض‌های اصلی نظام خانواده عبارت‌اند از: الف) تمام قسمت‌های نظام به هم متصل هستند؛ ب) برای درک نظام خانواده باید آن را به‌عنوان یک کل مطالعه کرد؛ ج) نظام و محیط به هم پیوسته‌اند: نظام خانواده بر محیط طبیعی و اجتماعی تأثیر می‌گذارد و محیط بر نظام خانواده تأثیر می‌گذارد؛ د) نظام موجود واقعی نیست، بلکه روشی برای شناختن است (White & Klein, 2008, 156). براساس این پیش‌فرض‌ها، نظریه اجتماعی ارتباط، خانواده را به‌عنوان یک نظام پیچیده معرفی می‌کند که بدون در نظر گرفتن روابط سه‌گانه (ساختاری، عاطفی و فناورانه) آنکه با یکدیگر رابطه چندسویه دارند، قابل درک نیست.

در نظریه اجتماعی ارتباط ضمن تعریف خانواده و بیان نقش‌ها و موقعیت‌های خانواده و روابط عاطفی (رضایت زناشویی و خانوادگی)، به روابط فناورانه نیز پرداخته می‌شود. روابط فناورانه چارچوبی نظری برای تجزیه و تحلیل تغییرات و آسیب‌های خانواده بر اثر نفوذ فناوری اطلاعات و ارتباطات و شبکه‌های اجتماعی مجازی بین اعضای خانواده فراهم می‌کند. چنین رویکرد میان‌رشته‌ای به تضمین درک عمیق‌تر و غنی‌تر از هر سه این روابط پیچیده (ساختاری، عاطفی و فناورانه) و تأثیرات آنها بر یکدیگر کمک می‌کند.

ساختار خانواده

مهم‌ترین کسان یا گروهی که می‌توانند به بهترین شکل نیازهای انسان را تأمین و برای او کسب لذت و دفع رنج کنند، خانواده و اعضای آن است. خانواده متشکل از اعضای با روابط متفاوت به

محیط کار، خانواده، مراکز تجاری و بازار، و... اثر گذاشته و سبک زندگی فناورانه را در خانواده‌ها به وجود آورده است؛ همان‌گونه که با جدایی محل کار از محل زندگی، خانواده گسترده به خانواده هسته‌ای تغییر یافت، نفوذ فناوری اطلاعات و ارتباطات (فاوا) و شبکه‌های اجتماعی مجازی (شام) عامل تغییر ساختار و نظام خانواده به شکل‌های جدید در روابط خانواده منتهی خواهد شد.

نظریه اجتماعی ارتباط

چندین دهه است توجه محققان حوزه‌های مختلف علوم انسانی (جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، اقتصاد، مدیریت، علوم تربیتی) به نظریه‌پردازی در خصوص ابعاد پیچیده زندگی خانوادگی جلب شده است. در جامعه‌شناسی نیز نظریه‌های متعددی در مورد هستی خانواده، انواع خانواده، کارکردهای خانواده، آسیب‌های خانواده و... وجود دارد. یکی از نظریه‌هایی که اخیراً به موضوع خانواده توجه ویژه کرده است، نظریه اجتماعی ارتباط است (کافی، ۱۳۹۴، ص ۴۰).

طبق نظریه اجتماعی ارتباط، هیچ واقعیت اجتماعی مثل خانواده وجود ندارد که بتواند مستقل از ارتباطات انسان وجود داشته باشد. از آنجا که نزدیک‌ترین محیط اجتماعی برای بسیاری از افراد، خانواده آنهاست، در نظریه اجتماعی ارتباط، تصور بر این است که خانواده زمینه‌ای غنی برای ساخت و تأیید معانی در بین اعضای خود، چه کودکان و چه بزرگسالان، فراهم می‌کند (Sharaievska, 2012). به‌عنوان مثال، والدین فرزندان خود را با آموزش قواعد و هنجارهای اجتماعی جامعه‌پذیر می‌کنند (White & Klein, 2008, 156). اعضای خانواده در روابط خود با یکدیگر دیدگاه‌ها، هنجارها، عقاید خاص، نمادها و معانی مشترک (کلمات معنی‌دار، جنبش‌ها، مصنوعات، مکان‌ها) را ایجاد می‌کنند. به گفته وایت و کلین، چنین دیدگاه‌ها، هنجارها، عقاید خاص، نمادها و معانی مشترک نشان‌دهنده ارتباطات مؤثر است. فرصت ارتباط نزدیک که امکان توسعه چنین روابط و فلسفه خانوادگی را برای اعضای خانواده فراهم کرده، به کمک زمان بیشتری با هم بودن و اوقات فراغت مشترک ایجاد شده است (Sharaievska, 2012).

نظریه اجتماعی ارتباط یک نظریه جامعه‌شناختی و به‌طور

میان نقش‌ها، وظایف، موقعیت‌ها، تقسیم کار خانوادگی، پیوند برقرار می‌نماید. این امر شامل پیوند نقش‌ها، تعیین وظایف داخل و خارج خانه، پیوستگی موقعیت‌ها و تصمیم‌گیری است. رهبری، نقش و هنجار از مؤلفه‌های انسجام هستند. یکی از ارکان هر نظام اجتماعی وجود تعادل است. تعادل در نظام خانواده زمانی برقرار می‌شود که روابط ساختاری و عاطفی اعضا بر پایه اصول عقلانی استوار باشد. انسان به دلیل حبّ نفس (خودپرستی)، پیوسته گرایش به جانب منافع شخصی دارد و سیاست جلب منفعت و دفع ضرر را بر خط مشی‌های دیگر ترجیح می‌دهد. چنین نگرشی در زندگی دوران تجرّد، تا حدی عملی و امکان‌پذیر است، ولی در خانواده، به لحاظ پیدایش روابط و مناسبات جدید، سلیقه‌های شخصی زن و شوهر در تقابل با یکدیگر قرار می‌گیرند؛ چون هر یک از دریچه منفعت شخصی به زندگی می‌نگرد و ترجیحات او بیشتر احساسی است تا عقلانی. در چنین شرایطی، اگر زوجین دارای اخلاق ملایم و تربیت صحیحی باشند، می‌توانند به جای اعمال سلیقه شخصی و حاکمیت زور و قدرت در عرصه زندگی، پایه‌های استوار و مطلوبی برای حل اختلاف سلیقه‌های خود بیابند و منطق در صحنه زندگی‌شان حاکم باشد. زوجین، به خصوص مردها، باید این واقعیت را بپذیرند که هرگز اعمال قدرت، قدرت نمی‌آفریند، بلکه از زور و قدرت باید زمانی استفاده کنند که از راه‌های دیگر مایوس شده باشند (شرفی، ۱۳۷۶، ص ۹۶). سازگاری خانواده بیانگر تعادل بین شخصیت متفاوت افراد، خلق و خواهی، محبت و انزجار، و ایجاد روابط عاطفی بین اعضا خانواده است. انعطاف‌پذیری، عشق، محبت، اختلاف، روابط جنسی از مؤلفه‌های سازگاری هستند.

روابط فناورانه عامل تسهیل‌کننده یا تخریب‌کننده روابط ساختاری و عاطفی خانواده هستند. روابط فناورانه در تثبیت و موقعیت مؤلفه‌های انسجام و سازگاری تأثیرگذار است. فناوری اطلاعات و ارتباطات و شبکه‌های اجتماعی مجازی این ظرفیت و امکان را دارد که عملکرد خانواده را در هر سه بعد بهبود بخشد یا آن را تضعیف کند. روابط سه‌گانه خانوادگی بر نحوه نفوذ فناوری اطلاعات و ارتباطات در نظام خانواده تأثیر می‌گذارد.

لحاظ ساختاری (موقعیتی، نقشی و پایگاهی) است که این روابط با احساس همبستگی و رابطه عاطفی همراه است.

خانواده سلول تشکیل‌دهنده پیکر جامعه است که تکامل آن در همان جهت رشد و توسعه اجتماعی رخ می‌دهد، البته خانواده صرفاً یک بازیگر منفعل اجتماعی نیست و می‌تواند عامل رشد یا انحطاط جامعه‌ای باشد که خود بخشی از آن است. از آنجا که تصور و واقعیت غالب بر این است که مهم‌ترین واحد اجتماعی خانواده است، بقا، ثبات، همبستگی و به هنجار بودن جامعه به همین ویژگی‌ها در خانواده وابسته است. اما انسجام و ثبات یک خانواده نیز مبتنی بر روابط درست، بهنجار و تعریف شده بین اعضای است.

یکی از مباحث اصلی جامعه‌شناسی خانواده، بحث ساختار یا نظام خانواده است. پارسونز خانواده را به دو نوع تقسیم می‌کند: خانواده‌ای که فرد در آن رشد می‌کند (خانواده نخستین یا جهت‌یاب)^۱ و خانواده‌ای که فرد خود آن را تشکیل می‌دهد و شامل همسر و فرزندان او هستند (خانواده فرزندیاب)^۲ (پارسونز، ۱۳۶۳، ص ۷۱۸-۷۱۹). نظام خانواده به مجموعه به هم پیوسته‌ای از موقعیت‌های یک خانواده همراه با نقش‌ها و پایگاه‌های آن موقعیت‌ها گفته می‌شود. به طور خلاصه به چگونگی تنظیم و ترتیب نظام خانواده از نظر تعداد موقعیت‌ها، نوع موقعیت‌ها و محتوای نقش هر موقعیت و چگونگی ارتباط آنها با یکدیگر، ساختار یا ساخت خانواده اطلاق می‌شود.

ساختار خانواده پیش‌فناوری براساس نظریه اجتماعی ارتباطات، شامل دو نوع روابط است: روابط ساختاری و روابط عاطفی، اما ساختار خانواده پس‌فناوری افزون بر آن دو نوع رابطه، شامل روابط فناورانه نیز می‌شود؛ روابط ساختاری با هدف انسجام خانواده صورت‌بندی می‌شود؛ روابط عاطفی با هدف تعادل و سازگاری در خانواده مورد توجه قرار می‌گیرد و به دنبال بررسی و شناخت رضایت از زناشویی، اوقات فراغت، امنیت، و اعتماد خانواده است؛ و روابط فناورانه با هدف ارتباط و برای توضیح ارتباطات خانواده با فناوری اطلاعات و ارتباطات استفاده می‌شود.

انسجام، مفهومی است که بیان می‌کند خانواده به چه نحوی

1. Family of orientation.

2. Family of procreation.

روابط ساختاری

نظریه اجتماعی ارتباط مفاهیم مختلفی را ارائه می دهد که می تواند به فهم روابط ساختاری یک نهاد اجتماعی کمک کند. اصلی ترین مفاهیم روابط ساختاری عبارت اند از نقش، هنجار (قوانین رفتاری)، انتظارات و اجراها (White & Klein, 2008, 167). در خانواده نیز به روابط بین زن و شوهر و فرزندان که محدود و با سلسله مراتبی از قدرت، منزلت و ثروت است، روابط ساختاری (اجتماعی) گفته می شود.

روابط ساختاری بین اعضای خانواده براساس سلسله مراتبی از قدرت، ثروت و منزلت شکل می گیرد. منزلت و موقعیت های خانواده توسط اعضای خانواده اشغال می شود. خود این افراد هم اجزایی از ساختار خانواده هستند که برای تحقق آرمان های خانواده تلاش می کنند. بنابراین ارتباط میان اعضای خانواده در واقع رابطه میان منزلت هاست، نه میان خود اشخاص. این رابطه ساختاری براساس ایده کل گرایی اجتماعی است. کل گرایی یعنی خانواده متشکل از اجزای به هم پیوسته است و به روابط متقابل میان اجزای خانواده توجه دارد. رابطه ساختاری بر محدودیت ها، انگیزه ها و زمینه های رابطه دلالت دارد.

در روابط ساختاری خانواده نیز سه جنبه قابل بررسی است: نقش ها، وظایف و موقعیت های اجتماعی اعضای خانواده.

۱. همان گونه که نظام اجتماعی براساس تعریف موقعیت ها و نقش ها (وظایف) تشکیل می شود، نظام خانواده نیز به عنوان یک خرده نظام، بر مبنای تفکیک موقعیت ها و نقش های (وظایف)^۱ زن و شوهر بنا می شود. نقش اجتماعی را می توان وظایف و تکالیفی دانست که در خانواده بر عهده شوهر، زن و فرزندان قرار دارد. در واقع نقش آن تکالیفی است که قانون، عرف و شرع بر عهده فرد می گذارد، و دیگران توقع دارند فرد آنها را برآورده سازد. بنابراین در تعریف نقش می توان گفت نقش به معنای انتظاراتی است که باید فرد در یک موقعیت یا پایگاه اجتماعی آن را برآورده سازد.

پارسونز دو نقش متفاوت را در خانواده توضیح می دهد، نقش ابزاری و نقش عاطفی. نقش ابزاری بیشتر شامل صفات مردانه و نقش عاطفی بیشتر شامل ویژگی های زنانه است. به اعتقاد او این تقسیم نقش باعث حفظ وحدت خانوادگی می شود؛ زیرا نقش مرد، دادن پایگاه اجتماعی به خانواده از طریق شغل و حفظ امنیت و آسایش خانواده از طریق درآمد شغلی اوست و نقش زن ایجاد روابط عاطفی در درون خانواده و حفظ روابط عاطفی ضروری برای اعضای خانواده است. به نظر وی این تقسیم نقشی بهترین عامل حفظ وحدت خانوادگی است و تداخل این نقش ها را یکی از دلایل آسیب و برهم خوردن تعادل زندگی می داند. به طور مثال در صورت اشتغال زن، زن نقش عاطفی خود را از دست می دهد و تبدیل به رقیب شغلی شوهر خود می شود، رقابت زن و شوهر با یکدیگر سبب ناهماهنگی و نابسامانی خانواده می شود (پارسونز، ۱۳۶۳).

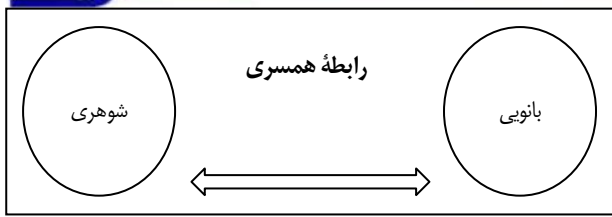
محتوای نقش یک موقعیت در روابط ساختاری خانواده ممکن است، به دو شکل باشد؛ به طور مثال ممکن است محتوای نقش موقعیت پدری در خانواده های یک جامعه، مدیریت در امور درون منزل را در بر بگیرد، اما محتوای نقش موقعیت پدری در خانواده های جامعه دیگر، چنین نباشد. تفاوت حجم و محتوای نقش در دو ساختار خانواده، سبب تمایز روابط ساختاری خانواده ها می شود. به طور مثال نقش مادری در خانواده در اسلام بسیار گسترده و پراهمیت بیان شده است. در واقع در اسلام مادران از گران باری نقش برخوردارند که سبب تمایز روابط ساختاری خانواده در جوامع اسلامی از سایر جوامع خواهد شد.

یکی از کارکردهای تعیین نقش ها و وظایف خانواده در نظام اجتماعی^۲ این است که نظام خانواده را به سوی ثبات و تعادل پیش می برد، به طور مثال اجتماعی کردن کودکان در جهت حفظ تعادل نظام اجتماعی و خانواده است.

هر چه نقش های اجتماعی خانواده به سازمان های اجتماعی واگذار شود، خانواده به لحاظ روابط ساختاری ضعیف تر می شود؛

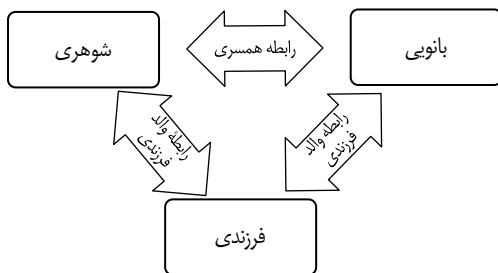
۲. شایان توجه است، وقتی از نقش خانواده صحبت می شود، دو نوع نقش می تواند مورد نظر باشد: یکی نقش هایی که خانواده در نظام اجتماعی برعهده دارد (نقش های اجتماعی خانواده)، مثل نقش اجتماعی کردن کودکان یا تولید مثل؛ و یکی هم نقش اعضای خانواده که در نظام خانواده برعهده دارند (نقش های فردی خانواده)، مثل نقش نان آوری مرد.

۱. مثل وظایف اقتصادی و معیشتی (دوختن لباس، تهیه غذا)، تولید نسل، تعیین هویت اجتماعی فرزندان، مالی از جمله حذف سرمایه مالی خانواده، تعلیم و تربیت (اجتماعی کردن ابتدایی) کودکان، حفظ تعادل شخصیت در بزرگسالان، نگه داری از سالمندان و کودکان، پرستاری از بیماران خانواده، تفریح و سرگرمی، حمایت عاطفی از افراد، پشتیبانی اجتماعی از اعضا.

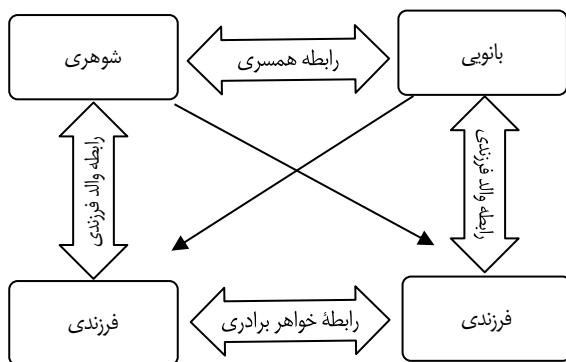
شکل ۲. رابطه همسری

هر موقعیتی در ساختار خانواده دارای شرح وظایف خاصی است (اورعی، ۱۳۹۸، ص ۱۷۴). میان هر دو موقعیت «رابطه» ای وجود دارد. به طور مثال میان موقعیت بانویی و موقعیت شوهری در ساختار خانواده، رابطه همسری وجود دارد. معمولاً روابط ساختاری در قالب نقش و پایگاه موقعیت‌های اجتماعی بیان می‌شود. با در نظر گرفتن تنها یک فرزند در یک خانواده، تعداد موقعیت‌ها و روابط اجتماعی موجود در این خانواده به‌نحو زیر تغییر می‌کند:

شکل ۳. روابط خانواده با یک فرزند

همچنین با افزوده شدن یک فرزند دیگر، تعداد موقعیت‌ها و روابط ساختاری خانواده، به‌نحو زیر شکل می‌گیرد:

شکل ۴. روابط خانواده با بیش از یک فرزند

یعنی با ایجاد سازمان‌ها و مؤسسات مختلف و واگذاری نقش‌های تعلیم و تربیت به مراکز آموزشی، مراقبت از بیماران به مراکز بهداشتی و درمانی، تأمین رفاه، امنیت، سرمایه اجتماعی به بیمه‌های اجتماعی و... خانواده بسیاری از وظایف و نقش‌های خویش را از دست می‌دهد. از این‌رو وظیفه و نقش خانواده‌ها در عصر فناوری اطلاعات و ارتباطات صرفاً در تولید نسل و تعیین هویت اجتماعی فرزندان خلاصه می‌شود که این تعیین هویت فرزندان نیز با توسعه فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات مجازی به سستی می‌گراید.

۲. اگرچه فهرستی از وظایف روشن، معین و کاملاً یکسان در مطالعات خانواده و تعالیم دینی برای خانواده وجود ندارد؛ اما وظایف خانواده در آموزه‌های اسلامی به دو بخش ثابت و متغیر تقسیم می‌شوند. بخشی از وظایف خانواده از زمان‌های بسیار دور تا به حال وجود داشته و از این زمان به بعد هم وجود خواهند داشت، اما بخشی از وظایف خانواده زمانی بوده‌اند و زمانی دیگر نه؛ مثل وظیفه تولید اقتصادی که زمانی در خانواده گسترده وجود داشته است، ولی امروزه در خانواده هسته‌ای اثری از آن نیست. حتی در زمان‌هایی که وظایف خانواده نسبت به گذشته کاهش می‌یابد از اهمیت خانواده کاهش نمی‌یابد.

۳. روابط ساختاری خانواده از تعدادی منزلت و موقعیت اجتماعی، تشکیل شده است. نظام خانواده، از جنس موقعیت است و نه از جنس اشخاص. برای ساده‌کردن فهم روابط ساختاری خانواده می‌توان آن را به صورت یک نمودار تشکیلاتی (چارت سازمانی) ترسیم کرد. به عبارت دیگر می‌توان موقعیت‌های یک خانواده و روابط اصلی بین آن موقعیت‌ها را ترسیم کرد و نقش‌ها و پایگاه‌های مربوط به هر موقعیت را در آن نمودار به تصویر کشید.

میان موقعیت‌های خانواده رابطه وجود دارد. موقعیت‌ها در روابط ساختاری خانواده شامل موقعیت‌های پدری، مادری، همسری، دختری، پسری، خواهری و برادری است. هر کدام از این موقعیت‌ها از وظایف یعنی نقش‌ها و از حقوق یعنی پایگاه‌هایی برخوردارند (اورعی، ۱۳۹۸، ص ۲۸۴). به‌طور مثال روابط ساختاری یک خانواده دو موقعیتی به صورت زیر ترسیم می‌شود.

است. از این رو می‌توان مفاهیم مرتبط با نیازهای انسان‌ها را براساس مدل آبراهام مزلو تقسیم‌بندی کرد. طبقه سوم نیازهای مزلو عبارت است: نیازهای مربوط به محبت: دوست داشتن دیگران و محبت دیدن از سوی آنان، داشتن روابط انسانی/عاطفی با دیگران. مزلو در مدل سلسله مراتب نیازهای انسان به وضوح می‌گوید که روابط انسان‌ها با یکدیگر نسبت به ارتباطات سایر موجودات معنی دیگری دارد، و انسان با برقراری ارتباط موفق برای تأمین نیازهای خود، استعدادها و توانایی‌های خود را شکوفا می‌کند و در رابطه مؤثر می‌تواند به سهولت نیازهای فیزیولوژیک و زیستی خود را تأمین کند و پس از آن موفق به تأمین نیاز، امنیت و مراتب دیگر شود و همچنین تا مرحله خودشکوفایی و کمال پیشرفت کند (کافی، ۱۳۹۴).

افزون بر ناتوانی که عامل شکل‌گیری روابط انسانی می‌شود، مردم به لحاظ عاطفی نیاز به رابطه با یکدیگر نیز دارند که در صورتی که ناتوان هم نمی‌بودند، چنین روابط عاطفی بین آنها به وجود می‌آمد. در نظریه اجتماعی ارتباط روی رابطه عاطفی بین والدین و فرزندان که برای رشد فرزندان ضروری است، تأکید می‌شود؛ چرا که رابطه عاطفی والدین نسبت به هم و نسبت به فرزندان موفقیت و رشد شخصیت اعضای خانواده را به همراه دارد. باید خاطر نشان کرد که روابط انسانی/عاطفی خانواده، در رضایت زن و مرد از زناشویی و رضایت همه اعضای خانواده از زندگی متبلور می‌شود.

هر چند به دلیل تنوع در تعابیر، معانی و تعدد ذهنیت نسبت به مفاهیم رضایت زناشویی، رضایت از زندگی خانوادگی، چگونگی گذراندن اوقات فراغت، احساس امنیت و اعتماد نسبت به یکدیگر در خانواده، محققان هنگام مطالعه و بررسی این مفاهیم با موانع بسیاری روبه‌رو هستند، اما با همه این تفاسیر روابط عاطفی خانواده، به لحاظ اهمیت، نیاز به توجه ویژه و خاص دارد.

روابط بین‌همسری

یکی از مؤلفه‌های ساختار خانواده، روابط بین همسران است که می‌تواند «جنسی»، «عاطفی»، «غیرعاطفی» و یا «خشتی» باشد. رابطه خشتی یعنی رابطه‌ای بدون هیجان و رابطه عاطفی، رابطه

انواع ساختار خانواده براساس تعداد موقعیت‌ها و روابط ساختاری بین آنها تعریف می‌شوند. به طور مثال خانواده گسترده، هسته‌ای، تک‌والدینی، دوخوابگی، و... .

خانواده‌های گسترده با ویژگی‌هایی همچون کانون فعالیت‌های اقتصادی، تولیدی و مصرف؛ اهمیت فرزند به‌عنوان نیروی کار؛ جمع‌گرایی، تحکیم و انسجام بین اعضای خانواده با خدمه و کارگران (غریبه‌ها). علاقه و عشق در خانواده گسترده امری فرعی بوده و روابط در این خانواده‌ها بر مبنای خویشاوندی است و بستگی به ویژگی‌ها و صفات خانواده دارد نه به صفات اکتسابی فردی اعضای خانواده. ازدواج فرزندان در این خانواده بر عهده خانواده است.

خانواده هسته‌ای که بنیان آن بر ازدواج با ارزش‌های فرهنگی (ملی و دینی) است، متشکل از زن، شوهر و فرزندان است که به طور نسبی دور از خویشاوندان درجه اول زندگی می‌کنند و دارای نقش‌های متمایز زن، شوهر و فرزندان می‌باشند. در این خانواده در مواقع عادی نظم و انضباط امور خانه و درآمد بستگی به خویشاوندان زن و شوهر ندارد. در اسلام زن و مرد نسبت به همسر، فرزندان و والدینش حتی در خانواده هسته‌ای متعهد است. همچنین فرد در انتخاب همسر آزاد است.

تمایز در چگونگی روابط موقعیت‌ها با یکدیگر (شبکه روابط ساختاری خانواده)، سبب تمایز در ساختار و نظام خانواده‌هاست. اینکه رابطه بین شوهر و همسر و فرزندان عمودی یا افقی یعنی روابط برابر یا نابرابر باشد، به دو نوع، روابط ساختاری در نظام خانواده منجر خواهد شد. آیه «الرَّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ...» (نساء، ۳۴)^۱ بیانگر روابط ساختاری نابرابر بین شوهر و همسر است. به عبارت دیگر ساختار خانواده یک ساختار سلسله‌مراتبی است نه یک ساختار افقی یا شبکه‌ای.

روابط عاطفی

ناتوانی و نیازمندی انسان افزون بر اینکه در جامعه‌شناسی مورد توجه بوده است، از سوی پاره‌ای از روان‌شناسان نیز بررسی شده

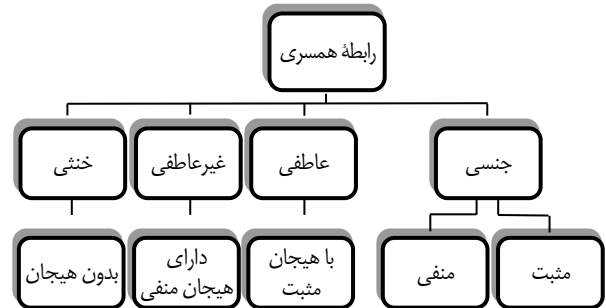
۱. مردان، سرپرست و نگهدارنده زنانند، به خاطر برتری‌هایی که خداوند (از نظر نظام اجتماع) برای بعضی نسبت به بعضی دیگر قرار داده است.

برای همسر خود ابراز احساسات نمی‌کنند، می‌ترسند که رفتارشان احمقانه به نظر برسد، فکر می‌کنند که ابراز احساسات نوعی رفتار بچه‌گانه و در بعضی موارد، نوعی ریسک کردن است و با طرح احساسات خود آسیب‌پذیر می‌شوند. اغلب زن‌ها از ارتباط با همسرشان شکایت دارند، ولی هیچ اقدامی برای بهتر شدن این روابط انجام نمی‌دهند؛ آنچه در درون خود دارند، بیان نمی‌کنند.

وقتی زن و شوهر احساس خود را با همدیگر در میان می‌گذارند، به تدریج با هم دوست می‌شوند و از حالت صرفاً زن و شوهر و عاشق و معشوق بیرون می‌آیند. این عنصر دوستی را اغلب زوج‌هایی که با یکدیگر روابط عاطفی دارند به زبان می‌آورند: «ما دوستان خوبی هستیم. می‌توانیم درباره هر موضوعی با هم حرف بزنیم.» از آنجا که اغلب ازدواج ما در اثر جاذبه‌های جنسی شروع می‌شود و پای دوستی در میان نیست، بعضی از زوج‌ها هرگز دوست خوب بودن را نمی‌آموزند (قرچه‌داغی، ۱۳۷۷، ص ۴۱).

آگاه بودن از نیازهای همسر، جزء کلیدی در فرایند روابط عاطفی است. متأسفانه به نظر می‌رسد که این کار نسبتاً مشکل است. اغلب زن و شوهرها آن قدر به فکر خود هستند که حتی از شناخت خواسته‌های همسرشان نیز کوتاهی می‌کنند. در برخی موارد دیگر، آنان برای شنیدن نیازهای همسرشان به آسانی وقت صرف نمی‌کنند. اما زوج‌هایی نیز هستند که تصمیم می‌گیرند نسبت به یکدیگر حساس نباشند؛ چون می‌ترسند از سوی همدیگر مورد سوء استفاده قرار گیرند. در همه این موارد، نتیجه نهایی یکسان است: همسران در روابط انسانی و عاطفی و یا ارضای نیازهای یکدیگر شکست می‌خورند و بنابراین، از هم دورتر و دورتر می‌شوند (پورعابدی‌نائینی و منشئی، ۱۳۷۷، ص ۱۲۶). و روابط آنان به روابط خنثی یا غیر عاطفی بدل می‌شود. براساس روابط جنسی و عاطفی مدل بالا، چهار نوع خانواده در یک جامعه قابل شناسایی است.

دارای هیجان مثبت است. اگر رابطه عاطفی دارای هیجان منفی باشد، رابطه غیر عاطفی خوانده می‌شود.

شکل ۵. انواع روابط همسری

روابط عاطفی، با هیجان خوشایند همراه است؛ مانند نگاه با محبت، لبخند زدن، هدیه دادن، هم‌صحبتی دلنشین، و وفای به عهد. روابط غیرعاطفی، به روابطی مانند عدم توجه به دیگران، نادیده انگاشتن اطرافیان، بد زبانی و دشنام دادن، دیگر آزاری، کتک زدن و قتل دیگری اطلاق می‌شود که بار هیجانی آن، منفی است؛ یعنی با هیجان ناخوشایند و زجرآور همراه است. روابط جنسی نیز بین زن و شوهر می‌تواند مثبت یا منفی باشد. روابط عاطفی شایسته برای دوام یک خانواده رابطه جنسی و عاطفی مثبت است.

باید توجه داشت که هیجان روابط عاطفی و غیرعاطفی، امری دارای درجه‌های متعدد و مانند یک طیف و پیوستار است و می‌توان از میزان‌های متفاوت هیجان مثبت یا منفی آن سخن گفت. مثلاً در موارد مختلف نحوه احوالپرسی یا هدیه دادن، میزان احترام یا محبتی که شخص در صدد انتقال آن است، می‌تواند متفاوت باشد.

شایسته ذکر است که در فرهنگ و آموزه‌های اسلامی رابطه جنسی، سنگ‌بنای زندگی خانوادگی است و برای تداوم و انسجام آن، رابطه عاطفی نابرابر ضروری است (اورعی، ۱۳۹۸، ص ۳۸). نزد زنان و مردان پاکدل، ارزشمندترین معیار برای زن و شوهر، همسری همراه و همدل، نیک‌سرشت، خدایپرست و معادباور است و این خصایص از گران‌قدرترین و پایدارترین جاذبه‌ها در زندگی زناشویی هستند (افروز، ۱۳۸۴، ص ۶۵-۶۶). زوج‌ها باید با کلام و با احساس، با یکدیگر ارتباط برقرار سازند تا صمیمیت و صفا در بین آنها حاکم شود. بسیاری از افراد هرگز

جدول ۱. انواع خانواده براساس روابط جنسی و عاطفی

نوع خانواده	رابطه عاطفی	رابطه جنسی
مطلوب	+	+
آسیب‌پذیر/رضای جنسی برون خانواده	+	-
آسیب‌پذیر/رفع نیاز عاطفی بیرون از خانواده	-	+
خنثی/طلاق عاطفی ^۱	-	-

ج) درک توافق در مورد انتظارات اجرای نقش منجر به کاهش فشار در اجرای نقش می‌شود، کاهش استرس ناشی از اجرای ناموفق یک نقش، حفظ علاقه به اعضای خانواده را به همراه دارد؛ (د) نقش‌های متعارض که شخص باید انجام دهد، منجر به کاهش توافق درباره انتظارات درک شده مرتبط با این نقش‌ها می‌شود؛ (ه) فشار زیاد نقش باعث ایجاد مشکل در اجرای نقش می‌شود (White & Klein, 2008, 195). در نتیجه، تمایل به جلوگیری از استرس، ممکن است منجر به تمایل به ترک یکی از نقش‌ها توسط یکی از زن و شوهر شود که امکان طلاق را ایجاد می‌کند.

مطابق با این فرضیات، رضایت زناشویی فرد به‌عنوان رضایت او از انجام وظیفه زنانگی یا مردانگی (ارتباط عاطفی یا جنسی) تلقی می‌شود، در حالی که رضایت خانوادگی از رضایت افراد، از اجرای نقش‌های والدین و فرزندان درک می‌شود. اگر درک مجری نقش با انتظارات اجتماعی (انتظارات افراد خانواده) از این نقش مطابقت داشته باشد، رضایت زناشویی و خانوادگی هر دو بسیار بالا خواهد بود (White & Klein, 2008, 195). همچنین اگر انتظارات افراد خانواده از نقش، ناشناخته و مبهم باشد یا انتظارات اعضای خانواده از نقش با دیدگاه‌های مجری در مورد نقش یکسان نباشد و یا مخالف باشد، هر دو رضایت زناشویی و خانوادگی می‌تواند کاهش یابد. همچنین پذیرش چندین نقش متعارض ممکن است باعث نارضایتی و استرس ناشی از اجرای ضعیف برخی یا تمام آن نقش‌ها شود (White & Klein, 2008, 196). افزون بر این می‌توان از رابطه معنادار چگونگی گذراندن اوقات فراغت، احساس امنیت و اعتماد نسبت به یکدیگر در خانواده با استفاده از فناوری (اهمیت آن، هدف از داشتن آن، نیاز به کنترل آن، تأثیر آن بر رضایت زناشویی و خانوادگی) توسط اعضای خانواده‌های مختلف سخن راند.

روابط فناورانه

روابط فناورانه که به‌عنوان بعد جدیدی از خانواده است که در این نوشتار بر آن تأکید شده و تحلیل می‌شود، پیوند معنادار و در عین حال پیچیده‌ای را بین فناوری اطلاعات و ارتباطات و روابط ساختاری و عاطفی خانواده شرح می‌دهد. پیامد بازتعریف

روابط عاطفی خانواده منحصر به روابط زن و شوهری نمی‌شود، بلکه شامل روابط والدین با فرزندان نیز می‌شود. تحقیقات بسیاری اهمیت روابط عاطفی را که فرزندان برای رشد استعدادها و هماهنگی اجتماعی به آن احتیاج دارند، به خوبی نشان می‌دهند. و این روابط برای رشد و حفظ سلامتی روحی و روانی آنان منحصر به روابط عاطفی درون خانواده نیست. بنابراین هر محیطی (پرورشگاه، مدرسه شبانه‌روزی،...) که در آن کودک از محبت و عاطفه محروم باشد، عقب‌ماندگی و عدم سازش با محیط (ناپهنجاری) را سبب می‌شود.

پیوند روابط ساختاری با روابط عاطفی

بین روابط ساختاری و روابط عاطفی خانواده پیوند قوی برقرار است، به نحوی که هر کدام تحت تأثیر تغییر و تحولات دیگری قرار می‌گیرد. به‌طور مثال زمانی که اعضای خانواده، والدین، همسران، فرزندان، خواهر و برادر و بسیاری دیگر، همه نقش‌های خود را اجرا می‌کنند، افزایش یا کاهش محبت و رضایت (عواطف و احساسات) را از زندگی زناشویی و خانوادگی به همراه دارد. به گفته وایت و کلین، الف) اجرای موفق یک نقش در روابط خانوادگی باعث افزایش محبت و احساسات فرد نسبت به دیگران می‌شود (هر کسی دوست دارد در اجرای نقش واگذار شده به او خوب بدرخشد)؛ ب) انتظارات روشن دیگران از نقش واگذار شده، منجر به افزایش کیفیت اجرا و در نتیجه افزایش محبت به دیگران می‌شود؛

۱. همچنین می‌توان تأثیر یک عامل مثل پورنوگرافی (هرزه‌نگاری) یا تأثیر نوشته‌ها، جک‌های شفاهی، کانال‌های ماهواره‌ای، فضاهای مجازی و... مستهجن را بر شکل‌گیری انواع بالا بررسی کرد. چند درصد خانواده‌های گرم تحت تأثیر این عوامل هستند. سردی ارتباطات چند درصد از خانواده‌های سرد تحت تأثیر این عوامل هستند. آیا در صورت پایین بودن تأثیرپذیری خانواده‌های گرم از این عوامل و بالا بودن تأثیرپذیری خانواده‌های سرد از این عوامل، می‌توان نتیجه گرفت که این عوامل در افزایش طلاق یا شکل‌گیری خانواده‌های سرد و یا خانواده‌های دو خوابی تأثیر دارند.

اطلاعات و ارتباطات در جامعه (دسترسی به اینترنت، ارتباط از طریق پست الکترونیکی یا فهرست‌های تبلیغاتی، محبوبیت در فرهنگ جوانان)، سیاست محل کار در مورد پذیرش فناوری، بازار (تبلیغات، خدمات آنلاین) و همچنین شدت و جهت‌گیری تأثیر فناوری ارتباطات بر خانواده است (Lanigan, 2009).

افزون بر این، همان‌گونه که لانینگان (۲۰۰۹) اظهار داشت، یک خانواده در خلأ وجود ندارد و بنابراین، نمی‌توان خانواده را خارج از محیط (اجتماعی، جغرافیایی، اقتصادی) که در آن قرار دارد، بررسی کرد. یکی از مفاهیم نظریهٔ ارتباط خانواده، مرزهای بین اعضای مختلف خانواده و نیز مرزهای بین اعضای خانواده و جامعه است. استفاده از فناوری فضای مجازی و اینترنت به‌عنوان یک عامل مهم ذکر شد که منجر به تغییر مرزهای مهم بین اعضای خانواده و مرزهای بین اعضای خانواده و جامعه در نظام خانواده می‌شود.

تأثیر فناوری بر خانواده

مزایای فناوری اطلاعات و ارتباطات (اینترنت، پیام‌رسان‌ها، شبکه‌های اجتماعی مجازی) برای خانواده‌ها قابل‌کتمان نیست. سرعت عمل و کوتاه شدن انجام کارها با اینترنت و فناوری موجب صرفه‌جویی در زمان و بیشتر شدن اوقات فراغت افراد برای گذراندن وقت بیشتر با خانواده شده است. همچنین در زمان اشتغال بیش از حد، فناوری اطلاعات و ارتباطات، ارتباط با خانواده را آسان کرده است.

لانینگان (۲۰۰۹) با استفاده از داده‌های تأثیر استفاده از رایانه خانگی در روابط خانوادگی، برای نشان دادن کاربرد روابط فناورانه، در تحقیق خود به تفاوت استفاده از فناوری اطلاعات و ارتباطات بین خانواده‌هایی که رایانه‌ها را با موفقیت در زندگی خانوادگی ادغام کردند و کسانی که این ادغام را با موفقیت کمتری انجام دادند، توجه خاص کرد. وی نشان داد که خانواده‌های موفق با استفاده از فناوری در انجام سریع‌تر کارها (پرداخت صورتحساب، خرید)، زمان با هم بودن در خانواده را افزایش می‌دهند. پاسخ‌دهندگان خانواده‌های موفق‌تر نیز خبر از استفاده از رایانه با سایر اعضای خانواده را گزارش کرده‌اند و تفاوت در استفاده از اینترنت را مشکل‌ساز نمی‌دانند. قوانین

ساختار خانواده با بعد فناوری و تحلیل پیوند روابط ساختاری و عاطفی خانواده با فناوری اطلاعات و ارتباطات، مفهوم‌سازی روابط فناورانه است.

عواملی بر پیوند بین فناوری و خانواده تأثیرگذارند: ویژگی‌های فناوری، ویژگی‌های فردی اعضای خانواده و ویژگی‌ها و نوع خانواده و عوامل فراخانوادگی (Lanigan, 2009). همه این عوامل تأثیرگذار بر پیوند خانواده و فناوری در مقاله «ارائه مدل روش‌شناسانه تأثیر فناوری اطلاعات و ارتباطات (فاوا) بر روابط خانواده» (کافی و شعاع‌هاشمی، ۱۳۹۹) به‌طور مفصل مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. به‌طور مثال، برخی از خصوصیات فردی اعضای خانواده که تأثیرگذار بر پیوند بین خانواده و فناوری اطلاعات و ارتباطات بودند عبارت‌اند از: ویژگی‌های شخصیتی یک فرد (برون‌گرا/درون‌گرا، خودکارآمدی)، اهداف و نیازها، سبک پردازش اطلاعات (کلامی یا تصویری) و همچنین نگرش به فناوری (کافی و شعاع‌هاشمی، ۱۳۹۹).

افزون بر خصوصیات فردی هر یک از اعضای خانواده، خصوصیات خانواده به‌عنوان یک واحد نیز در چگونگی تأثیرگذاری فناوری اطلاعات و ارتباطات بر خانواده‌ها نقش دارد. ویژگی‌هایی از جمله جمعیت‌شناسی و ترکیب (اندازه و پراکندگی) خانواده، مرحله رشد (خانواده‌های با فرزند، خانواده‌های پس از بازنشستگی)، استفاده اعضا (پذیرش فناوری اطلاعات و ارتباطات توسط یک عضو منجر به پذیرش توسط دیگران می‌شود)، محل (شهری، حومه، روستایی) و فرایندهای خانوادگی (انسجام، سازگاری و ارتباطات) را شامل می‌شود.

ویژگی‌های فناوری یکی دیگر از اجزای روابط فناوری در تبیین خانواده نوین است (Lanigan, 2009). دسترسی (کاربرپسند، راحت)، دامنه عملکرد، اغتشاش و مزاحمت، تقاضای منابع و ظرفیت رضایت‌بخش (باعث سرگرمی، لذت، وضعیت)، مؤلفه‌های فناوری هستند که به‌عنوان عوامل مؤثر بر تأثیر فناوری بر خانواده مورد توجه قرار گرفته‌اند.

همچنین می‌توان چندین مؤلفه فراخانوادگی را که بر پذیرش و استفاده فناوری اطلاعات و ارتباطات به‌وسیلهٔ خانواده‌ها مؤثر است، عنوان کرد. این مؤلفه‌ها شامل یکپارچه‌سازی و ادغام فناوری

بر اثر کاربری غیراصولی و اخلاقی از فناوری‌های ارتباطی است. تغییر نقش‌ها، موقعیت‌ها و کارکردهای خانواده بر اثر نفوذ فناوری‌های ارتباطی در خانواده شکل و نظامی از آن ارائه می‌دهد که با سایر بخش‌های جامعه سازگار و هماهنگ نیست.

عوامل گوناگونی برای استمرار یا قطع رابطه افراد خانواده با یکدیگر وجود دارد. به عبارت دیگر عوامل تقویت و تضعیف روابط خانوادگی گاه موقت و منقطع و گاه قابلیت تداوم و استمرار دارد؛ به طور مثال یک عامل تقویت و تضعیف روابط خانوادگی، انگیزه رابطه است. اگر شکل و میزان رابطه، مورد توافق دو طرفه باشد، رابطه ادامه می‌یابد و اگر مورد توافق زن و شوهر نباشد، منجر به ترک ارتباط یا اختلاف می‌شود. اختلاف نیز ممکن است ادامه یابد یا به جدایی، یا به توافق جدید منجر شود (کافی، ۱۳۹۴، ص ۱۲۴). بنابراین ساختار خانواده به‌ویژه روابط ساختاری و روابط انسانی/عاطفی میان افراد خانواده را عواملی تهدید می‌کند. اگر در خانواده‌ای روابط دچار اختلال شود، رفتار و رد و بدل کردن معنا بین اعضای خانواده متزلزل می‌شود و در واقع وجود و هستی آن خانواده در مخاطره می‌افتد. از این رو به دلیل پایه‌ای بودن نهاد خانواده نسبت به سایر نهادها در یک جامعه، اختلال در روابط خانوادگی آسیب‌زاتر و مهم‌تر از سایر نابسامانی‌ها و اختلال‌های اجتماعی دیگر است (اورعی، ۱۳۹۸، ص ۱۵۲).

افزون بر اینکه ساختار خانواده را عواملی تهدید می‌کند، روابط انسانی و عاطفی میان افراد آن نیز تحت تأثیر عواملی در معرض آسیب‌هایی است. از میان روابط ساختاری و روابط انسانی/عاطفی خانواده، آسیب به روابط عاطفی بیشتر سبب فروپاشی خانواده می‌شود، اگرچه کاهش روابط انسانی/عاطفی خود عامل از بین رفتن روابط ساختاری خانواده است. اگر در خانواده‌ای روابط عاطفی دچار اختلال شود، ارتباط و رد و بدل کردن معنا بین اعضای خانواده متزلزل می‌شود و در واقع وجود و روابط ساختاری آن خانواده در مخاطره می‌افتد.

توضیح اینکه کمبود عواطف و احساسات در روابط یا روابط ناقص یک آسیب جدی خانواده است، اگرچه در ایران روابط با اعضای خانواده نسبت به روابط با سایر خویشاوندان، دوستان و همسایگان، هنوز بیشتر، پررنگ‌تر و عاطفی‌تر است. در جامعه

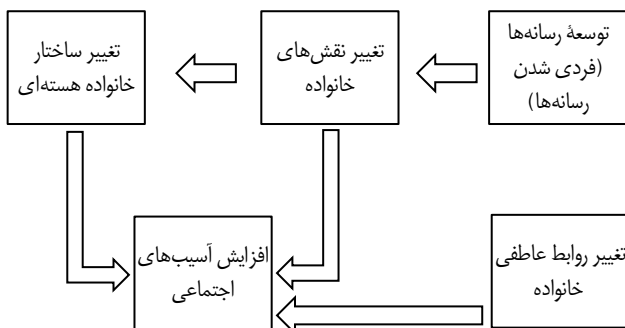
مربوط به استفاده از فناوری اطلاعات و ارتباطات در این خانواده‌ها با موفقیت گزارش شد. از طرف دیگر، خانواده‌هایی که در ادغام فناوری موفق نبودند، تجارب مخربی را گزارش کرده‌اند. در بسیاری از موارد، تفاوت در میزان زمان مصرف و استفاده از فناوری بین اعضای خانواده وجود داشته است. خانواده‌های کمتر موفق دریافتند که این اختلافات مشکل‌ساز است و در تلاش بودند که قوانینی را برای استفاده از رایانه وضع نمایند (Lanigan, 2009).

رضایت خانواده و نیز چگونگی استفاده همسران از سایت‌های شبکه‌های اجتماعی (به‌عنوان یک فعالیت تفریحی) هم بر رضایت زناشویی تأثیر می‌گذارد و هم تحت تأثیر رضایت زناشویی قرار دارد. در هر دو مورد، رضایت از اوقات فراغت (همسر یا خانواده) به‌عنوان واسطه در استفاده از وبسایت‌های شبکه‌های اجتماعی برای اهداف تفریحی و رضایت از ازدواج/خانواده مد نظر بوده است.

آسیب‌شناسی خانواده فناورانه

یکی از تبیین‌هایی که می‌توان برای آسیب‌های اجتماعی ارائه کرد، به دلیل آسیب‌های وارد شده بر نظام خانواده است. به عبارت دیگر براساس نتایج تحقیقات، بسیاری از آسیب‌های اجتماعی ناشی از فروپاشی خانواده است. عوامل زیادی برای فروپاشی روابط ساختاری و روابط انسانی و عاطفی بین اعضای خانواده وجود دارد. به‌طور مثال تغییر نگاه نسل جدید به زندگی و مخالفت با سیطره شکل خاصی از خانواده سبب تغییر در شکل و نهاد خانواده شده است. فردگرایی، آزادی خواهی و باور به برابری زن و مرد در امور فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و حقوقی به‌خصوص از سوی زنان سبب دگرگونی قواعد و هنجارهای خانوادگی (نهاد خانواده) می‌شود (فروپاشی خانواده هسته‌ای و جایگزین شدن آن با شکل‌های جدیدی از خانواده همچون دوخوابگی، تک‌والدینی، بی‌فرزندی و...). در جامعه‌ای که فردیت و فردگرایی مطرح نبود، علائق فردی نیز ارزش نداشت. در چنین جامعه‌ای خانواده می‌توانست به شکل گسترده یا هسته‌ای به وجود آید، اما در جامعه‌ای که فردیت و فردگرایی فراگیر شده است، خانواده گسترده و حتی هسته‌ای روبه فروپاشی می‌رود. بخش زیادی از آسیب‌های وارده بر روابط ساختاری و عاطفی

مردان منجر به روابط خارج از خانه با زنان شده که بعضاً به رابطه جنسی نیز می‌انجامد. بنابراین یکی از ویژگی‌های خانواده‌محوری، اهمیت رابطه جنسی و عاطفی در خانواده است. ۲. تغییر در چگونگی ارتباط موقعیت‌ها با یکدیگر در خانواده (شبکه ارتباطی خانواده)، سبب تغییر در ساختار و نظام خانواده‌هاست. اینکه ارتباط بین شوهر و همسر و فرزندان از عمودی به افقی یعنی از روابط نابرابر به برابر تغییر کند، آسیب‌هایی را به همراه دارد. ۲ عبارت قوامون علی النساء حاکی از ارتباط عمودی بین شوهر و همسر است.

شکل ۶. نحوه تغییر ساختار خانواده

چگونه توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات باعث تغییر نقش‌های پدر و مادر در خانواده می‌شود؟ عامل مسلط در تغییر نقش‌های زن و شوهر و مادر و پدر چیست؟ آیا می‌توان گفت فاواها عامل مسلط هستند؟ معمولاً فاواها به وسیله تغییر در نگرش‌ها و گرایش‌ها و با تکرار مطالب و اینکه این مطالب بدیهی هستند، اراده افراد را تغییر می‌دهند. تغییر نگرش‌ها، گرایش‌ها و اراده افراد سبب تغییر رفتار، گفتار و چگونگی ایفای نقش آنان می‌شود. راهکارهای تقویت و حفظ ثبات خانواده چیست؟ منظور از فروپاشی خانواده از بین رفتن ثبات خانواده بر اثر تغییر نقش‌های زن و شوهر و تغییر ساختار خانواده هسته‌ای به شکل‌های دیگر خانواده است.

ایران درباره خانواده نگرش مطلوبی وجود دارد و افراد، خانواده را بهترین مکان برای زندگی می‌دانند و تدابیری نیز برای پایداری و تداوم آن اندیشیده شده است. به هر حال این مطلب مسلم است که در گذشته تاریخ، نهاد خانواده با دگرگونی‌هایی همراه بوده است. پژوهش‌ها نشان می‌دهد که این تغییرات و دگرگونی‌ها تحت تأثیر اوضاع اجتماعی رخ می‌دهد (اعزازی، ۱۳۷۶، ص ۳۰).

در ایران جریان فروپاشی خانواده شروع شده است، اما هنوز در ابتدای راه است و تا اوج آن، راه بسیار طولانی در پیش است و این امیدوارکننده است تا بتوان علاج واقعه قبل از وقوع کرد. اما ما عادت کرده‌ایم تا زمانی که یک آسیب به اوج خود نرسیده است، باور نکنیم فاجعه‌ای جامعه ما را تهدید می‌کند. امروزه شواهد زیادی وجود دارد که تعداد خانواده‌های هسته‌ای^۱ روبه کاهش (یا فروپاشی) است و انواع جدید خانواده در حال شکل‌گیری و جایگزینی با خانواده هسته‌ای است. آمار این خانواده‌های جدید به خصوص در کلان‌شهرها و مراکز استان به میزانی رسیده است که دیگر نمی‌توان از پدیده استثنایی بودن آنها صحبت کرد، بلکه باید با نگاهی دیگر به تعریف خانواده پرداخت و دگرگونی‌ها و رابطه آن با جامعه را بازتعریف کرد، زیرا شواهد زیادی بر دگرگونی و فروپاشی خانواده وجود دارد (پروین؛ داودی و محمدی، ۱۳۹۱).

اما عامل این نگرانی‌ها نسبت به فروپاشی خانواده چیست؟ یکی از عوامل اساسی دگرگونی‌های خانواده در چند دهه گذشته اینترنت و فناوری اطلاعات و ارتباطات به‌طورکلی و شبکه‌های اجتماعی مجازی به‌طور خاص بوده‌اند (Lanigan, 2009). در ادامه به پاره‌ای از تغییرات ایجاد شده در خانواده و علل زوال محوریت خانواده در مناسبات اجتماعی اشاره خواهد شد.

۱. وقتی رابطه جنسی و عاطفی در خانواده بی‌ارزش و کم‌اهمیت می‌شود و جای آن را رابطه ساختاری می‌گیرد، وابستگی زن به مرد و مرد به زن کاهش می‌یابد، به خصوص در زنان. از این‌رو به جای عشق به شوهر به دلیل نیاز جنسی سرکوب‌شده یا نادیده گرفته یا پنهان شده، عشق به دیگری، هم‌جنس، حیوانات یا اشیاء جایگزین می‌شود. این پدیده در

۲. ارتباطات عمودی که آیه قوامون علی النساء مؤید آن است، و یا ارتباطات افقی به دو نوع، ساخت در نظام خانواده منجر خواهد شد.

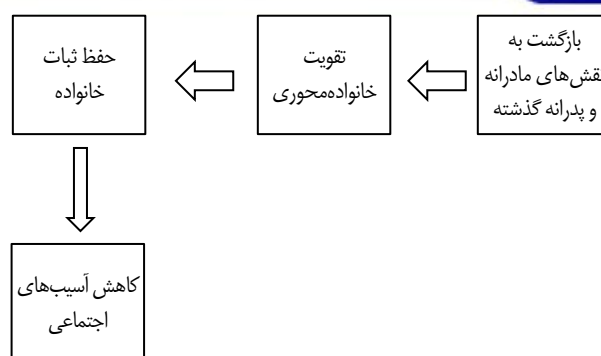
۱. خانواده هسته‌ای با ویژگی‌هایی همچون کانون باهم بودن؛ تربیت فرزند، بی‌اهمیت بودن فرزند، نیمه‌فردگرایی، انسجام اعضای خانواده‌ها؛ توجه محدود به عشق و علاقه.

فواو در ایران

وسایل ارتباطات جمعی به همراه تحولات جهانی، به‌ویژه توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات جهانی، شبکه‌های اجتماعی مجازی و رسانه‌های همراه طی دهه‌های اخیر در روابط اعضای خانواده‌های ایرانی دگرگونی‌های فرهنگی و اجتماعی متعددی را در سطوح مختلف به وجود آورده‌اند. از جمله این تحولات می‌توان به نفوذ و تأثیرگذاری فزاینده آموزه‌های شبکه‌های اجتماعی مجازی بر علائق، تمایلات و ارزش‌های اعضای خانواده اشاره کرد که ضمن جداسازی افراد خانواده از یکدیگر، در حال دگرگون کردن نوع روابط ساختاری و عاطفی میان افراد خانواده، به‌عنوان نهاد انسان‌پرور جامعه است. ویژگی‌های فردی، عواطف و باورهای آنها و همچنین ویژگی‌های جمعیت‌شناختی، بر نوع و چگونگی استفاده از فناوری در زندگی روزمره تأثیر می‌گذارد.

ایران نیز مانند بسیاری از کشورهای در حال توسعه، شاهد رشد فوق‌العاده‌ای در دستیابی به فناوری اطلاعات و ارتباطات دیجیتال، به‌ویژه استفاده از اینترنت بوده است. همچنین برخی شبکه‌های اجتماعی مجازی طی چند سال گذشته در کشور ما از محبوبیت چشم‌گیری برخوردار شده‌اند. این شبکه‌ها (یعنی وات‌ساپ، اینستاگرام و تلگرام) از قابلیت‌های جدید اینترنت هستند. کاربران در نمایه‌های خود (پروفایل)، یک شخصیت مجازی ایجاد می‌کنند و در آن فهرستی از عکس‌ها، موسیقی، فیلم و برنامه‌های تلویزیونی یا هر چیز مورد علاقه خود را بارگذاری می‌کنند. به دلیل ظرفیت و توانایی شبکه‌های اجتماعی مجازی در معنابخشی و هویت‌یابی برای جوانان، شبکه‌های اجتماعی به بخشی اساسی در زندگی نوجوانان و بزرگسالان تبدیل شده است. از این رو، بیشترین کاربران این سایت‌ها جوانان و نوجوانان هستند.

نگرانی از فروپاشی خانواده به دلیل تأثیرگذاری عوامل متعدد در روابط ساختاری و انسانی/عاطفی خانواده‌ها در چند دهه گذشته، مسئله این مطالعه بود، اما عامل سرعت و شتاب گرفتن این تغییر و تحول روابط ساختاری و انسانی/عاطفی خانواده‌ها چیست؟ این احتمال وجود دارد که فناوری اطلاعات و ارتباطات به‌خصوص شبکه‌های اجتماعی مجازی یک عامل اساسی تغییر و

شکل ۷. چگونگی حفظ ثبات خانواده

پژوهش‌های زیادی اطلاعات مفیدی را در مورد نقش خانواده در پیشگیری از آسیب‌های خانواده در اختیار قرار می‌دهند. براساس این پژوهش‌ها، ارتباط خوب و صمیمی والدین با فرزندان، ارتباط صمیمی مادر با دختر، حضور پدر در خانواده و نقش‌های نظارتی-حمایتی وی، زندگی با والدین، حمایت والدین، الگوی مناسب والدینی، و آموزش‌های خانواده سبب می‌شود، فرزندان کمتر به آسیب‌های اجتماعی دچار شوند. عوامل خانوادگی در نوع رفتارهای فرزندان تأثیرگذار است. آسیب‌های خانوادگی، ارتباطات غیردوستانه والدین با فرزندان، ارتباطات عاطفی ضعیف مادر با فرزندان، توان پیش‌گیرانه و خودمهارگری فرزندان را کاهش می‌دهد. کیفیت زندگی زناشویی والدین بر ارتباط جنسی پیش از ازدواج نوجوانان و طلاق در زندگی زناشویی آینده آنان تأثیرگذار است و نگرش سهل‌گیرانه والدین به آسیب‌های فرزندان با نگرش آنان به این امور ارتباط دارد.

جوانانی که دچار آسیب‌های اجتماعی نشده‌اند، به عوامل کنترلی زیادی اشاره کرده‌اند که بسیاری از آنها مؤلفه‌های (عوامل) اجتماعی به‌شمار می‌آیند. عوامل کنترل عبارت‌اند از: نظم و ترتیب در زندگی، نوع شغل، شیوه کسب درآمد، خودکارآمدی، شیوه استفاده از اوقات فراغت، فعالیت‌های اوقات فراغت، اهل مطالعه بودن در اوقات فراغت (زارعی‌توپخانه، ۱۳۹۸، ص ۱۴۶). اما آسیب‌های خانواده معاصر منحصر در آسیب‌های فناورانه نیست.

تغییر روابط فناورانه + گذر زمان ← تغییر روابط ساختاری و عاطفی خانواده

استفاده از رسانه‌ها به خصوص پیام‌رسان‌ها، ایمیل، سامانه‌های اطلاع‌رسانی، ماهواره‌ها (شبکه‌های موسیقی و کانال‌های مستهجن و غیراخلاقی) به عنوان روابط فناورانه خانواده شناخته می‌شوند. زمانی که خانواده با زمینه‌های فرهنگی و دینی خاصی مشغول استفاده و بهره‌برداری از چنین فناوری‌هایی می‌شود، آسیب‌هایی به مرور زمان بر روابط ساختاری و روابط انسانی/عاطفی (تمایلات جنسی، زبان و ادبیات کلامی) وارد می‌شود.

رویکرد دیگر که به عنوان پایه و مبنا برای نظریه اجتماعی ارتباط مورد استفاده قرار گرفته است، رویکرد کل‌نگری است. در این رویکرد یک چشم‌انداز کل‌نگر اتخاذ می‌شود که اجرای نقش‌های فعال را به خانواده و فناوری می‌دهد. تأثیر اجرای نقش‌ها و فناوری در این مدل دوسویه و مکرر است. به عبارت دیگر، نه تنها فناوری‌ها و ویژگی‌های آنها در خانواده‌ها تأثیر دارد، بلکه ویژگی‌های خاصی از خانواده‌ها و ویژگی‌های شخصی اعضای آن نیز در استفاده از فناوری تأثیر می‌گذارد. به عنوان مثال، در حالی که استفاده یک فرد از فناوری ممکن است، رضایت زناشویی او و همچنین رضایت زناشویی همسرش را کاهش دهد، و ارتباط آنان را سرد و غیرعاطفی کند، سطح پایین رضایت زناشویی ممکن است باعث افزایش استفاده از فناوری شود.

تغییر ساختار خانواده‌ها از هسته‌ای به تجردزستی، تک‌والدینی، همباشی، پانسیون (با همجنسان یا غیرهمجنسان)، دوخوابگی، سبب تغییر نقش‌های پدر و مادر (زن و شوهر) در خانواده هسته‌ای معاصر می‌شود. همان‌طور که خانواده هسته‌ای زاینده صنعت و محیط صنعتی است، تجردزستی، خانواده تک‌والدینی، همباشی، پانسیون (با همجنسان یا غیرهمجنسان)، دوخوابگی، و...، زاینده ارتباطات فناورانه است. و همان‌طور که ساختار خانواده کم و بیش در همه جوامع صنعتی هسته‌ای شد، ساختار همه خانواده‌ها در عصر فناوری اطلاعات و ارتباطات در همه جوامع یکسان خواهد شد. به عبارت دیگر همان‌طور که با تغییر و جایگزین شدن کارکردهای اقتصادی خانواده، خانواده گسترده به خانواده هسته‌ای تبدیل شد، امروزه نیز احتمال دارد بر اثر تغییر نقش‌های زن و شوهر، پدر و مادر و فرزندان به دلیل فردی شدن رسانه‌ها و گسترش فضاهای مجازی،

تحول روابط ساختاری و روابط انسانی خانواده‌ها باشد. شبکه‌های اجتماعی مجازی ممکن است برای عملکرد و رشد اعضای خانواده یا نظام خانواده مفید باشند، به همین دلیل در حال نفوذ در خانه و خانواده‌ها هستند. اما گسترش شبکه‌های اجتماعی مجازی به عنوان یک عامل احتمالی تغییر و تحول روابط ساختاری و عاطفی خانواده قابل طرح است.

در دوران معاصر که جامعه از خانواده هسته‌ای در حال گذر است، و خواه ناخواه روزی این تغییر و تحول در شکل کنونی خانواده اتفاق خواهد افتاد، آیا نباید به فکر انسجام، ثبات و به هنجار بودن جامعه، پس از شکل‌گیری نوعی جدید از خانواده بود و طرح و ایده جدیدی برای کنترل آسیب‌های اجتماعی داشت. به عبارت دیگر با وجود تغییرات و تحولات جدی خانواده در سطح جهان (گسترش خانواده‌های تک‌والدینی، مجردزستی، زندگی با همجنسان در مکان واحد)، نباید برای انسجام و کنترل آسیب‌های اجتماعی در پساخانواده هسته‌ای طرح و اندیشه‌ای داشت؟

انطباق نظریه اجتماعی ارتباط بر ساختار خانواده

در حالی که نظریه اجتماعی ارتباط اغلب به دلیل انتزاعی بودن و صرفاً یک الگوی مطالعه بودن و نه نظریه‌ای که امکان پیش‌بینی کردن را داشته باشد، با انتقاد رو به رو شد، اما توجه بسیاری را نیز به خود جلب کرد. این نظریه می‌تواند به عنوان مدل تحلیل مبتنی بر نظام خانواده، پایه و اساس تحقیق در مورد نقش‌ها و موقعیت‌های خانوادگی؛ رضایت زناشویی در اوقات فراغت و اعتماد قرار گیرد و پیوند خانواده با فناوری را فراهم کند.

در نظریه اجتماعی ارتباط تحول در روابط ساختاری و عاطفی مبتنی بر اساس تحول روابط فناورانه خانواده است. فرضیه تغییر روابط ساختاری و عاطفی و به‌طورکلی تحول و رشد اعضای خانواده تابع روابط فناورانه خانواده در زمان حاضر است، تفاوت در تحول خانواده بر اثر روابط فناورانه به دلیل تفاوت در استفاده از فناوری بین اعضای خانواده‌ها در مراحل مختلف زندگی است که شاهد محکمی بر کاربردی بودن نظریه ارتباطی خانواده است. یکی از اصلی‌ترین فرضیات و پایه‌های نظریه ارتباطی خانواده این است که با گذشت زمان خانواده‌ها مراحل زندگی را طی می‌کنند.

خانواده هسته‌ای به شکل‌های دیگری از خانواده و سبک زندگی زنان و مردان تبدیل شود.

نتیجه‌گیری

خانواده‌های فناورانه به دلیل استفاده از فاوا با آسیب روابط ساختاری و کمبود روابط عاطفی مواجه هستند، چرا که تقریباً اکثر اعضای خانواده فارغ از جنس، سن و موقعیت، از کاربران آن محسوب می‌شوند. این تحقیق در صدد بود تأثیرات فناوری اطلاعات و ارتباطات بر روابط ساختاری و روابط عاطفی خانواده را براساس نظریه اجتماعی ارتباط بررسی کند. از این رو پرسش تحقیق به این شکل صورت‌بندی شد که ساختار خانواده بر اثر نفوذ فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات چگونه ساختاری خواهد بود؟ برای پاسخ به پرسش تحقیق، ساختار خانواده براساس نظریه اجتماعی ارتباط به‌عنوان چارچوب تبیین مسئله، واکاوی شد. لحاظ تأثیر فناوری اطلاعات و ارتباطات بر ساختار خانواده، نظام

خانواده را در سه بُعد تبیین کرد. نتیجه اینکه پیوند معنادار و در عین حال پیچیده فناوری اطلاعات و ارتباطات به روابط ساختاری و عاطفی خانواده به شکل‌گیری خانواده فناورانه انجامیده است. تغییر روابط ساختاری و عاطفی و به‌طورکلی تحول و رشد اعضای خانواده تابع روابط فناورانه خانواده در زمان حاضر است، بخش زیادی از آسیب‌های وارده بر روابط ساختاری و عاطفی بر اثر کاربری غیراصولی و اخلاقی از فناوری‌های ارتباطی است. و سرانجام اینکه تغییر ساختار خانواده‌ها از هسته‌ای به تجردزیستی، تک‌والدینی، همباشی، پانسیون (با همجنسان یا غیرهمجنسان)، دوخواهگی و به‌طورکلی تغییر نقش‌های پدر و مادر (زن و شوهر) و تغییر روابط عاطفی بین اعضای خانواده به دلیل استفاده غیراخلاقی و مدیریت نشده فاوا در خانواده معاصر است.

منابع

۹. صدیق اورعی، غلامرضا و دیگران (۱۳۹۸)، مبانی جامعه‌شناسی، مفاهیم و گزاره‌های پایه، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۰. کافی، مجید (۱۳۹۴)، نظریه اجتماعی ارتباط در قرآن، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۱. کافی، مجید و سیده مرضیه شعاع‌هاشمی (۱۳۹۹)، «ارائه مدل روش‌شناسانه تأثیر فناوری اطلاعات و ارتباطات (فاوا) بر روابط خانواده»، فصلنامه علمی-پژوهشی روش‌شناسی علوم انسانی، دوره ۲۶، ش ۱۰۳، ص ۹۹-۱۱۵.
۱۲. کوران، دولورس (۱۳۷۷)، استرس و خانواده سالم، ترجمه: مهدی قراچه‌داغی، تهران: البرز.
13. Lanigan, J. (2009), A Sociotechnological Model for Family Research and Intervention: How Information and Communication Technologies Affect Family Life. *Marriage & Family Review*. 45, 587-609.
14. Sharaievska, Iryna (2012), Family and Marital Satisfaction and the Use of Social Network Technologies, Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in Recreation, Sport and Tourism in the Graduate College of the University of Illinois at Urbana-Champaign.
15. White, J. M., & Klein, D. M. (2008), Family Theories (3rd ed.). Los Angeles: Sage Publications Inc.
- * قرآن مجید
۱. اعزازی، شهلا (۱۳۷۶)، جامعه‌شناسی خانواده: با تأکید بر نقش، ساختار و کارکرد خانواده در دوران معاصر، تهران: روشنگران و مطالعات زنان.
۲. افروز، غلامعلی (۱۳۸۴)، روان‌شناسی خانواده: همسران برتر، تهران: سازمان انجمن اولیا و مربیان جمهوری اسلامی ایران.
۳. برنشتاین، فیلیپ اچ. و مارسی تی. برنشتاین (۱۳۷۷)، شناخت و درمان اختلاف‌های زناشویی (زناشویی-درمانی)، ترجمه: سیدحسین پورعابدی نائینی و غلامرضا منشئی، تهران: خدمات فرهنگی رسا.
۴. پارسونز، تالکوت (۱۳۶۳)، ساختار اجتماعی خانواده، در مبانی و رشد جامعه‌شناسی، اثر جی، اچ، آبراهام، ترجمه: حسن پویان، انتشارات چاپخش.
۵. پروین، ستار؛ مریم داودی و فریبرز محمدی (۱۳۹۱)، «عوامل جامعه‌شناختی مؤثر در طلاق عاطفی در بین خانواده‌های تهرانی»، فصلنامه مطالعات راهبردی زنان شورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده، دوره ۱۴، ش ۵۶، ص ۱۱۹-۱۵۳.
۶. جزیف، حیمم آبراهام (۱۳۶۳)، مبانی و رشد جامعه‌شناسی، ترجمه حسن پویان، تهران: چاپخش.
۷. زارعی توپخانه، محمد (۱۳۹۸)، انقلاب جنسی و نهضت خودمهارگری در غرب، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۸. شرفی، محمدرضا (۱۳۷۶)، خانواده متعادل (آاتومی خانواده)، تهران: انجمن اولیاء و مربیان جمهوری اسلامی ایران.